

The position of endowment and public benefit measures in the construction of a bath in the 8th and 9th centuries of Hijri.

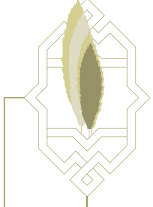
Siddiqhe Parvizinia *

Abstract

The establishment of endowment and charitable buildings spread during the 8th and 9th centuries of hijri. Considering the position and importance of the bath in providing health and safety, the benefactors and charitable people made efforts to create and endow it. This research investigates the position of endowment and public benefit measures in the construction of baths in the 8th and 9th centuries of Hijri by descriptive-analytical method and using library sources. In order to carry out this research, the public building and the endowment documents of the 8th and 9th centuries of Hijri have been examined in terms of attention to the construction and endowment of the bath. According to the findings of this research, during the period in question, donors and benefactors paid special attention to the creation of a bath and its endowment as one of the needs of the general public.

In the 8th and 9th centuries of Hijri, different groups of society, such as Sultans and royal families, local governors, woman, mystics, officials, etc., built and dedicated baths.

Key words: Endowment, bath, charitable buildings, 8th and 9th centuries of Hijri.

مكانة الوقف و الاجراءات عامة المنفعة في بناء الحمام في القرنين الثامن و التاسع الهجريين

صديقه برويزى نيا*

خلاصة

اتسعت عملية إنشاء المباني الوقفية و الخيرية خلال القرنين الثامن و التاسع الهجريين. ونظراً لمكانة الحمام وأهميته في توفير الصحة و السلامة، بذل الواقفون والخيرون جهوداً كبيرة في إنشائه و وقفه. يتناول هذا البحث مكانة الوقف و اجراءات المنفعة العامة في بناء الحمامات في القرنين الثامن و التاسع الهجريين، و ذلك باستخدام المنهج الوصفي التحليلي و باستخدام المصادر المكتبية. و للقيام بهذا البحث فقد تمت دراسة المباني العامة المنفعة و رسالات الوقف في القرنين الثامن و التاسع الهجريين من حيث الاهتمام ببناء الحمام و وقفه.

وفقاً لنتائج هذا البحث، فقد أولى الواقفون و الخيرون خلال الفترة المعنية اهتماماً خاصاً ببناء الحمام و وقفه باعتباره أحد الاحتياجات الحيوية لعامة الناس. في القرنين الثامن و التاسع الهجريين، قامت مجموعات مختلفة من المجتمع، مثل السلاطين و العائلات المالكة، و الحكام المحليين، و الوزراء و المعتمريين، و النساء، و المتصوفين، و المسؤولين، و ما إلى ذلك، ببناء و وقف الحمامات.

الكلمات المفتاحية: الوقف، الحمام، المباني العامة، القرنين الثامن والتاسع.

*. طالبة دكتوراه في تاريخ إيران بعد الإسلام، جامعة شيراز

Zahra_pourshabaniyan@yahoo.com

جایگاه وقف و اقدامات عام‌المنفعه در احداث حمام در قرن‌های هشتم و نهم هجری

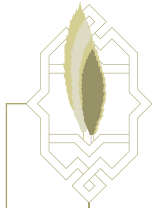
صدیقه پرویزی نیا*

چکیده

ایجاد ابنیه موقوفه و عام‌المنفعه در طول قرن‌های هشتم و نهم هجری گسترش یافت. با توجه به جایگاه و اهمیت حمام در تأمین بهداشت و سلامت، واقفین و خیرین به ایجاد و وقف آن همت گماشتند. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به بررسی جایگاه وقف و اقدامات عام‌المنفعه در احداث حمام در قرن‌های هشتم و نهم هجری می‌پردازد. در راستای انجام این پژوهش، ابنیه عام‌المنفعه و وقف‌نامه‌های قرن‌های هشتم و نهم هجری از نظر توجه به احداث و وقف حمام بررسی شده‌اند. بر اساس یافته‌های این پژوهش در دوره مورد نظر واقفین و خیرین به احداث حمام و وقف آن به عنوان یکی از نیازهای حیاتی عموم افراد جامعه توجه ویژه داشته‌اند. در قرن‌های هشتم و نهم هجری گروه‌های مختلف جامعه مثل سلاطین و خاندان سلطنتی، حکام محلی، وزرا و اُمرا، بانوان، عرفا، صاحب منصبان و غیره به ایجاد و وقف حمام پرداخته‌اند.

واژگان کلیدی: وقف، حمام، بناهای عام‌المنفعه، قرن‌های هشتم و نهم.

مقدمه

پیشینه وقف در ایران به دوره پیش از اسلام باز می‌گردد. بعد از ورود اسلام به ایران، اهمیت نهاد وقف با توجه به تأکید این دین بر امور خیر و عام‌المنفعه افزوده گشت. در سال‌های آغازین قرن هفتم هجری، با یورش مغولان صدمات شدیدی به موقوفات رسید. سپس با تلاش کارگزاران ایرانی، نهاد وقف بازسازی و از ظرفیت آن برای رفاه و آبادانی عمومی بهره‌برداری گردید.

آغاز قرن هشتم هجری قمری در ایران همزمان با حکومت ایلخانان بود. پس از درگذشت ابوسعید ایلخانی در سال ۷۳۶ ق قلمرو حکومت ایلخانی در ایران فروپاشید و حکومت‌های محلی چون آل‌چوپان، جلایریان، آل‌اینجو و آل‌مظفر بر سرکارآمدند. سرزمین ایران در اواخر قرن هشتم با تهاجم امیر تیمور گورکانی تسخیر شد. سپس در قرن نهم همزمان با حکومت تیموریان، ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو بر بخش‌هایی از ایران سلطه یافتند. در قرن‌های هشتم و نهم هجری، موقوفات گسترده‌ای در ایران به وجود آمد. در این زمان سلاطین، مقامات دولتی، افراد خیر و متمول برای آسایش و تأمین نیازهای عموم افراد جامعه، اماکن عام‌المنفعه بسیاری تأسیس نمودند و املاک بسیاری بر آن‌ها وقف نمودند.

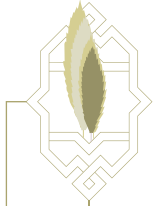
حمام‌ها یکی از مهم‌ترین اماکن و تأسیسات در گذشته بودند. عدم توانایی مالی بیشتر مردم برای ساخت حمام‌های خصوصی در منازل و سود فراوان حمام‌های عمومی موجب احداث آن بود. البته حمام‌های اختصاصی هم در کاخ‌ها و در منازل ساخته می‌شد. فضای اصلی حمام شامل بینه (رختکن)، میان‌در و گرمخانه بود (مهجور، ۱۳۸۲: ۶۰-۶۵). حمام‌ها علاوه بر این سه قسمت بر اساس اندازه و کارکردهای آن فضاهای دیگری مانند تونل، خزینه، آبریزگاه، نمازخانه، محل اصلاح و آرایش، چال حوض و غیره داشتند. حمام‌ها در کنار راسته بازارها، کاروانسراها، مساجد، گذرگاه‌های اصلی و محلات قرار داشتند (باصولی، ۱۳۹۷: ۳۵، ۳۶).

با توجه به این که دسترسی به حمام‌ها یکی از عوامل مهم آسایش و سلامت عموم افراد جامعه است و در گذشته حمام‌ها علاوه بر ارزش‌های معماری، کارکردهای مهم درمانی، سیاسی و اجتماعی داشته‌اند، مسئله بررسی نقش وقف در ایجاد حمام ضروری

است. با توجه به توسعه موقوفات در قرن‌های هشتم و نهم هجری و وقف حمام‌های متعدد در این مدت، این پژوهش با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به بررسی جایگاه نهاد وقف و اقدامات عام‌المنفعه در ایجاد حمام‌ها در قرن‌های هشتم و نهم هجری می‌پردازد. در مورد پیشینه این پژوهش باید گفت آثار متعددی درباره تاریخ، معماری و کارکردهای حمام نگاشته شده که بعضاً به موضوع وقف این مکان اشاراتی کوتاه داشته‌اند. البته پژوهش مستقلی در مورد حمام‌های موقوفه و عام‌المنفعه در قرن‌های هشتم و نهم انجام نشده است و تنها پژوهش‌های اندک اشارات مختصر به این موضوع در این دوره داشته‌اند. ملازاده و محمدی (۱۳۷۹) در کتاب بناهای عام‌المنفعه به موضوع حمام اشاره کرده‌اند. علیزاده و شریفان (۱۳۹۵) در مقاله «بررسی کارکرد حمام‌های وقفی در ایران» مطالبی کوتاه در مورد حمام‌های موقوفه قرن نهم بیان کرده‌اند.

۱. مروری اجمالی بر پیشینه تاریخی و کارکردهای حمام

استفاده ایرانیان از حمام به دوره باستان باز می‌گردد. در شاهنامه فردوسی بنای حمام به جمشید نسبت داده شده است (فردوسی، ۱۳۶۶: ۴۳). شواهدی از وجود حمام در ایران در دوره‌های هخامنشی، اشکانی و ساسانی باقیمانده است (فیروزی، موسوی حاجی، سعادت‌مهر، ۱۴۰۰: ۲۱۵-۲۳۰). در دوره اسلامی، با توجه به اهمیت پاکیزگی در دین اسلام بر جایگاه و ارزش حمام‌ها افزوده گشت و این اماکن همواره یکی از ارکان مهم بافت شهری و روستایی بودند. در قابوس‌نامه عنصرالمعالی، بابی در مورد آداب گرمابه رفتن وجود دارد (عنصرالمعالی، ۱۳۸۳: ۸۸-۸۹) که بیانگر ارزش و جایگاه رسوم و شیوه‌های حمام رفتن است. در دوره اسلامی حمام‌های بسیاری احداث شدند که بسیاری از آن‌ها عام‌المنفعه بودند. به عنوان مثال در قرون نخستین اسلامی، حمام‌های بسیاری در شهر قم وجود داشت (قمی، ۱۳۸۵: ۳۹، ۷۱). در کاوش‌های باستان‌شناسی نمونه‌هایی از حمام‌های صدر اسلام در شوش، جرجان، سیراف و نیشابور کشف و شناسایی گردیده است (مهجور، ۱۳۸۲: ۶۱). حسن بن زید معروف به داعی‌کبیر (متوفی ۲۷۰ ق) در محله راست کوی آمل عمارت و مقبره‌ای برای خود احداث و دهات متعدد، اراضی، باغ‌ها، حمام و دکان‌های بر آن وقف نمود (مرعشی، ۱۳۶۱: ۱۳۷-۱۳۸). اتابک سعد بن زنگی از فرمانروایان حکومت اتابکان سلغری عمارت‌هایی در شیراز بنا و املاکی از جمله حمام بر آن‌ها وقف نمود (آیتی، ۱۳۸۳: ۹۲). حمام صرفاً مکانی برای شست و شو و پاکیزگی نبود، بلکه کارکردهای متعدد و مهم

درمانی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی داشت. حمام علاوه بر دارا بودن ارزش‌های معماری، محلی برای درمان بیماری‌ها، اطلاع‌رسانی عمومی، ملاقات‌های عمومی و مذاکرات خصوصی، تعاملات علمی و ادبی، تفریح، قتل مخالفان سیاسی و پناهگاهی برای گریختگان از وقایع سیاسی و اجتماعی بود (شعبانی، جباره، ۱۳۹۳: ۹۲-۱۰۲). در کتب طب ایرانی، پزشکان راه‌کارهایی برای بهره‌مندی از فواید حمام و استفاده از آن به عنوان وسیله‌ای برای پیشگیری و درمان بیماری‌ها بیان کرده‌اند (حسین هاشمی، کثیری، منتظرالقائم و زرگران، ۱۳۹۸: ۱۵۰-۱۵۳). بسیاری از سیاستمداران و برجسته‌گان سیاسی درحمام به قتل رسیدند. به عنوان مثال فضل بن سهل، وزیر مأمون عباسی در گرمابه‌ای در سرخس به قتل رسید (بیهقی، ۱۳۶۱: ۴۸) و مرداویج زیاری جانش را در حمام از دست داد (مرعشی، ۱۳۶۱: ۷۲).

۲. جایگاه و اهمیت حمام در قرن‌های هشتم و نهم هجری

حمام یکی از اماکن مهم و تأثیرگذار در قرن‌های هشتم و نهم هجری بود. بدین سبب حکومت‌ها بر گرمابه‌ها و کارکنان آن‌ها نظارت می‌کردند و مالکان و متولیان این مکان موظف به رعایت قوانین و موازینی بودند (ابن‌اخوه، ۱۳۶۰: ۱۶۰-۱۶۳). مسئولان و کارکنان حمام تحت نظر مقامات دولتی بودند. بر طبق فرمانی که در کتاب منشآت مروارید مربوط به قرن نهم آورده شده، مهتری مشاغلی مثل غسالان، فوطه‌مالان، حمامیان، سرتراشان، دلاکان و ... به فردی به نام شمس‌الدین محمد نقاره‌چی واگذار گردیده است (مروارید، ۱۳۹۲: ۲۴-۲۶). حکومت‌ها هزینه‌هایی برای مرمت و بازسازی حمام‌ها تعیین می‌کردند. چنانکه در رساله فلکیه تألیف المازندرانی در صورت‌حساب هزینه‌کرد شهر تبریز در سال ۷۴۱ ق، مبالغی برای تعمیر و عمارت اماکنی چون حمام‌ها در نظر گرفته شده است (المازندرانی، ۱۳۳۱: ۱۲۸، ۱۳۵). این نکته را نیز باید اضافه کرد که مالکین حمام‌ها گاه آن را اجاره می‌دادند به عنوان مثال وثیقه‌نامه‌ای در کتاب شروط فارسی تألیف دریستی کازرونی وجود دارد که درمورد اجاره حمام در سال ۸۷۲ ق در شهر کازرون می‌باشد (دریستی کازرونی، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۷۷-۸۰).

در قرن‌های هشتم و نهم هجری حمام علاوه بر اینکه مکانی برای شست و شو بود، کارکردهای سیاسی و اجتماعی داشت. بغداد خاتون دختر امیر چوپان از همسران سلطان ابوسعید ایلخانی در سال ۷۳۶ ق درحمام به قتل رسید (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۱: ۵۰). حمام

محلی برای طرح مباحث سیاسی و ارائه گزارشات بود، چنانکه آباقا ایلخانی و مجدالملک در مسلخ^۱ حمامی در محلی در نزدیکی زنجان دیدار کردند و به بازگویی و طرح مباحث سیاسی پرداختند (جوینی، ۱۳۸۵: ۵۵-۵۶). حمام محلی برای ملاقات بزرگان و نخبگان بود. شجاع در کتاب انیس‌الناس خبر از دیدار دو شاعر مشهور یعنی عبید زاکانی و سلمان ساوجی در حمامی در تبریز می‌دهد (شجاع، ۱۳۵۵: ۳۹۰-۳۹۱).

در این دو قرن حمام‌های متعدد بنا شدند. به عنوان مثال حمام‌های تاریخی چهارسوق و حمام خواجه‌نصیر مراغه مربوط به دوره ایلخانی هستند (وفائی، ۱۳۹۰: ۱۱۳-۱۱۵). همچنین حمام حریره در کیش مربوط به دوره‌های ایلخانی و تیموری می‌باشد (مهجور، ۱۳۸۲: ۶۱). حمام حاجی مطلب‌خان تبریز، حمام گلستان (مشهور به حمام قدیمی بازار) در محله درب کاروان‌سرای اسدآباد همدان و حمام حاجی باقر از ضنائم مسجد جامع تبریز از ابنیه دوره حکومت قراقویونلوها و مربوط به قرن نهم هجری هستند (وفائی، ۱۳۹۰: ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۳۶-۱۳۷). حمام‌های بسیار عالی و مجهز ایران در قرن‌های هشتم و نهم هجری، از دید جهانگردان خارجی دور نمانده است. کلاویخو جهانگرد اوایل قرن نهم هجری می‌نویسد، در تبریز گرمابه‌های بسیار عالی وجود دارد که در جهان کم‌نظیر هستند (کلاویخو، ۱۳۸۴: ۱۶۴). یک بازرگان ونیزی که در زمان شاه اسماعیل اول صفوی بنیانگذار سلسله صفویه به ایران آمده در توصیف ابنیه تبریز می‌گوید درون کاخ‌های شاهان گذشته را به‌طور شگفت‌انگیزی آراسته‌اند و هر کاخی را مسجد و حمامی بوده که زران‌دود و بسیار زیبا طراحی کرده‌اند (باربارو و دیگران، ۱۳۸۱: ۴۰۸).

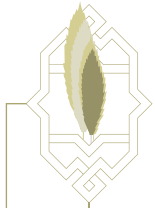
همچنین بنا بر حکایتی که در کتاب بدایع‌الوقایع تألیف واصفی آورده شده، حمام‌های شهر مشهد در اواخر قرن نهم هجری از جمله بهترین حمام‌های دنیا بوده‌اند و حمام «خلیل نیزه چی» بهترین حمام مشهد بوده که بر سر آن اشعاری با خط مولانا سلطانعلی مشهدی نگاشته شده بود (واصفی، ۱۳۴۹: ۲۲۷-۲۲۹).

۳. احداث حمام‌های موقوفه و عام‌المنفعه در قرن‌های هشتم و نهم

۳-۱. نقش سلاطین و خاندان سلطنتی

آغاز قرن هشتم هجری در ایران هم‌زمان با حکومت غازان ایلخانی (حک: ۶۹۴-۷۰۳ ق) بود. مهم‌ترین اقدام غازان در طول زمامداریش انجام اصلاحات اقتصادی و اجتماعی

۱. رختکن، بینه

بود. او در راستای انجام این اصلاحات و برقراری آسایش و رفاه، در مناطق گوناگون قلمرو حکومت ایلخانی مسجد و حمام بنا نمود (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۵۸). در واقع این حمام‌ها به نوعی موقوفه محسوب می‌شدند، چرا که از آن‌ها عواید بسیاری حاصل می‌گردید که صرف مخارج و مایحتاجشان و مصارف مساجد کنارشان می‌شد (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۱۰۸۶).

غازان در شنب‌تبریز (شنب‌غازان) بناهای عام‌المنفعه متعددی مثل مدرسه، خانقاه، حمام و ... بنا کرد و موقوفات بسیاری بر آن‌ها تعیین نمود. او پس از احداث حمام در شنب‌غازان برای آن حمامی، دلاک، سرتراش، فوطه‌دار و گلخن‌تاب تعیین نمود (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۵۶-۱۵۷). در کتاب جامع‌التواریخ خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی بیان شده، کلیه مصارف گرمابه شنب‌غازان اعم از «مصلح میزرا و سطل و گل و چراغ و بیل و مجرفه^۲ و هیزم و علف گلخن. موجب عمله از حمامی و نوکران و جامه‌دار و وقاد^۳» از عواید موقوفات تأمین شود (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۱۰۰۰). بنابراین غازان نه تنها به احداث حمام، بلکه به تجهیز و به کارگرفتن کارکنان مورد نیاز برای پیشبرد امور آن توجه ویژه داشت.

غازان ایلخانی در شهر اوجان هم حمام‌هایی احداث نمود. او حمامی نیز در مشهد سیدی ابوالوفا بین بغداد و حله بنا نمود (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۶۲: ۹۴۸-۹۹۴). سلطان اولجایتو برادر و جانشین غازان در شهر سلطانیه، حمام‌هایی برای استفاده عموم احداث نمود (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۸: ۳۰۹-۳۱۰).

هنگامی‌که امیر تیمورگورکانی مؤسس حکومت تیموریان، به بازسازی شهر بیلقان فرمان داد، عمارت‌های بسیاری از جمله حمام در آن‌جا ساخته شد (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۶۵). شاهرخ تیموری پسر و جانشین امیر تیمورگورکانی، در سال ۸۱۲ ق دستور داد، شهر مرو بازسازی گردد و ابنیه عام‌المنفعه چون حمام ساخته شود (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج ۳: ۳۳۷-۳۳۹). همچنین شاهرخ در کنار مدرسه و خانقاهی که روبه‌روی قلعه اختیارالدین در شهر هرات ساخته بود، حمامی بنا و آن را بر مدرسه و خانقاه مذکور وقف نمود (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۶۶). در زمان شاهرخ تیموری بسیاری از اعضای خاندان سلطنتی اقدام به احداث حمام نمودند. الغ‌بیگ پسر شاهرخ در سمرقند حمام میرزا را بنا نمود (بابر، ۱۴۲۲: ۱۷۵). دیگر پسر شاهرخ

۱. شال، لنگ

۲. بیلچه، خاک‌انداز، پارو

۳. هیزم، هیزم‌کش

به نام میرزا محمد جوکی در بیرون درب عراق هرات حمام ساخت. میرزا علاالدوله یکی از نواده‌های شاهرخ حمای پاکیزه و باصفا در هرات بنا کرد (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۶۸).

همسران شاهرخ تیموری نقش بسزایی در گسترش موقوفات ایفا کردند. گوهرشاد همسر شاهرخ تیموری از جمله بانوان نیکوکار، نیمه نخست قرن نهم هجری بود. او موقوفات بسیاری در خراسان و هرات برجای گذاشت. یکی از مهم‌ترین و مشهورترین اقدامات گوهرشاد، ساخت مسجدی زیبا و باشکوه در نزدیکی حرم امام رضا علیه السلام در مشهد بود که به مسجد گوهرشاد مشهور گردید. بر طبق وقف‌نامه‌ای که در سال ۸۲۹ ق نگاشته شده، گوهرشاد املاک و دارایی‌های متعدد بر این مسجد وقف نموده که در میان آن‌ها حمای قرار داشته است (دستپاک، ۱۳۷۵: ۲۰۲). همسر دیگر شاهرخ به نام «ملکت آقا»، حمام و دکان‌های ساخت و بر دارالشفای دارالحدیثی که در نزدیک مسجد جامع هرات بنا کرده بود، وقف نمود. علاوه بر این او در بیرون «درب ملک» هرات حمام احداث کرد (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۶۷). در اواخر دوره تیموری، سلطان حسین بایقرا بناهای عام‌المنفعه متعدد چون حمام ساخت (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۱۷۲/۴). او حمای را در سر پل انجیل هرات وقف نمود (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۷۵).

دردوره حکومت قراقویونلوها در ایران وقف‌های شد که مشهورترین آن مسجد کبود تبریز به همراه عمارات متعلق به آن در دوره حکومت جهانشاه قراقویونلو بود که به سبب نام ابوالمظفر جهانشاه «مظفریه» نامیده می‌شد. بر طبق وقف‌نامه برجای مانده، جهانشاه قراقویونلو به همسرش خاتون جان بیگم دستور داد «بقعه‌ای را که مشتمل بر ابواب خیرات و مبرات» باشد، بنا کند. این بقعه در بیرون شهر تبریز در دروازه جدید در محله «پس کوشک» در جایی به نام «فخرآزاد» احداث گردید. این بقعه مسجدی با گنبدی باشکوه بود و درکنار آن خانقاهی قرار داشت. این خانقاه در باغی پر گل و ریاحین قرار بود. ابنیه جان‌خاتون موقوفات بسیاری داشت که یکی از آن‌ها «حمام معروف به حمام صباحی در شهر تبریز در نزدیکی بازار سمساران» و دیگری حمام اخی احمدشاه در دروازه ویجویه بود. تولیت موقوفات بر طبق وقف‌نامه بر عهده خاتون جان بیگم قرار داشت (مشکور، ۱۳۵۲: ۶۷۷-۶۵۱). با توجه به اینکه عواید موقوفات ابتدا صرف مخارج و تعمیر خودشان می‌شد و سپس در مصارف تعیین شده طبق وقف‌نامه‌ها، هزینه می‌گردید، وقف این حمام‌ها اقدامی مهم در پایداری دسترسی مردم به نیازهای بهداشتی‌شان بود.

۳-۲. نقش حکام محلی

موقوفاتی از حاکمان محلی در قرن‌های هشتم و نهم هجری برجای ماند که در میان آن‌ها حمام‌هایی قرار دارد. در سال ۷۱۹ ق به فرمان سلطان ابوسعید ایلخانی، شاهزاده کردوجین دختر آبش‌خاتون حاکم فارس شد. او بر موقوفات اجدادش یعنی اتابکان سلغری افزود. کردوجین حمامی در شیراز احداث و عواید آن را وقف نمود (وصاف شیرازی، ۱۲۶۹: ۶۲۳-۶۲۵). حاکمان سلسله آل مظفر تعدادی بنای عام‌المنفعه ساختند. امیر مبارزالدین محمد مظفری مؤسس سلسله آل مظفر و شاه یحیی مظفری هر یک در یزد حمام احداث کردند. به علاوه همسر شاه یحیی در یزد حمام بنا کرد (جعفری، ۱۳۸۴: ۵۱، ۵۴، ۱۷۰).

سید حسن کیا از حکام محلی لاهیجان برای آسایش عموم حمام ساخته بود. بر طبق حکایتی که در کتاب تاریخ گیلان و دیلمستان آورده شده، افرادی با عنوان حمامی، دلاک، سرتراش و آبکش در این حمام مشغول به کار بودند (مرعشی، ۱۳۶۴: ۵۰، ۵۱). حکام سادات مرعشیان به ایجاد ابنیه عام‌المنفعه اقدام نمودند. آنان در ناحیه رستمدر، عمارات عام‌المنفعه مثل مسجد، بازار و حمام ساختند و در سال ۷۷۰ ق در شهر ساری برای استفاده و رفاه عموم حمام بنا نهادند (مرعشی، ۱۳۶۱: ۲۱۱، ۱۹۵). سید رضا کیا (حک: ۷۹۹-۸۲۹ ق) از حکام سلسله آل کیا در کنار «گوارود» (در رودسر) میدانی احداث و در این میدان بناهای عام‌المنفعه مثل حمام بنا نمود (مرعشی، ۱۳۶۴: ۱۴۴).

دوره تیموری از دوره‌های شکوفایی فرهنگ وقف در یزد بود. در این زمان ابنیه وقفی بسیاری توسط حاکمان تیموری، صاحب‌منصبان و سایر بزرگان احداث گردید. در سال ۸۰۸ ق هنگامی که نوه امیر تیمور یعنی امیرزاده اسکندر بن عمر شیخ به یزد آمد در قلعه مبارکه حمام بنا نمود. امیرزاده محمد درویش از حاکمان یزد در دوره تیموری در نزدیک دروازه مهریجر، حمامی باشکوه با «مسلخ مرتفع و حیاض^۱ و قلتین نیکو» ساخت. در دوره تیموری در مقابل مسجد جامع، کاروان‌سرای مشهور به تیم ایازی خراب بود. در این محل امیرچقماق حاکم یزد، در سال ۸۲۵ ق حمامی باشکوه «با مسلخ و قبة عظیم بساخت و حیاض و قلتین^۲ و سقایه متصل بآن و آب تفت در مسلخ جاری کرد». امیرچقماق در سال ۸۳۴ ق در محله دهوک یزد حمامی ساخت با «مسلخی عالی و درگاهی رفیع با حیاض و قلتین و فرش مرمر انداخته و آب خیرآباد دهوک در مسلخ آن جاریست و باغچه مشجر در

۱. حوض‌ها

۲. ظرف بزرگ سفالین

خلف آن، و درهای شاه نشین حمام در آن باغچه» قرار داشت. بنا بر نوشته کاتب یزدی، امیر چقماق حمام‌هایی را بر مسجد نو وقف نمود (جعفری، ۱۳۸۴: ۶۳-۶۶؛ کاتب، ۱۳۸۶: ۸۶، ۹۲، ۱۰۳).

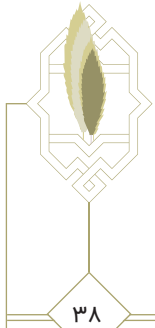
۳-۳. نقش وزرا

خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی از واقفان بزرگ دوره ایلخانی بود. از جمله بناهای خدماتی او در ربع رشیدی حمام بود. از حمام ربع رشیدی اجرت می‌گرفتند و آن را صرف مخارج عمارت آن و مصالح سایر بناها می‌کردند (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۵۶: ۴۳، ۱۹۵). هزینه‌کرد بخشی از عواید حمام برای تعمیر و تجهیز آن موجب تداوم فعالیت آن و در نتیجه دسترسی افراد به این محل می‌گردید.

خواجه رشیدالدین فضل‌الله به موضوع تأمین آب حمام‌های تبریز توجه خاص داشت. او برای آبرسانی به «حمامات تبریز از مبادی شهر تا حمامات که خارج دروازه و بیجویه است»، حمام‌های شهرستان رشیدی و حمام رشیدی محله شش گیلان» منابع آبی وقف نموده است (همان: ۲۰۴، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۳، ۲۱۲). همچنین حمام «قریه بدرآباد» یزد در شمار موقوفات مجموعه ربع رشیدی قرار داشت (همان: ۵۴). خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی حمام‌های در مناطق دیگر قلمرو ایلخانی احداث کرد. بنا بر فرمان او دکان‌ها، حمام‌ها، آسیاب‌ها و قنواتی در شهر سیواس احداث و بر بقعه دارالسیاده غازانی در این شهر وقف گردید (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۳۵۸: ۱۴۳-۱۴۵).

امیر رکن‌الدین وزیر شاه یحیی مظفری، حمام مشهور به «حمام وزیر» را در یزد ساخت (جعفری، ۱۳۸۴: ۵۵). خواجه غیاث‌الدین محمد حافظ رازی، وزیر امیرزاده اسکندر تیموری بود. او در جنب مدرسه‌ای به نام حافظیه که در اهرستان یزد بنا کرده بود، حمام ساخت. مدرسه حافظیه موقوفاتی داشت (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۳۳) و احتمال دارد حمام مذکور از جمله وقفیات مدرسه حافظیه بوده است.

حمام پهنه در سال ۸۵۶ ق در زمان حکومت ابوالقاسم بابر تیموری و به دستور وزیرش خواجه غیاث‌الدین بهرام سمنانی احداث گردید. این حمام در محله قدیمی اسفنجان سمنان و در کنار مسجد جامع، مسجد امام و امامزاده یحیی قرار دارد و حمام حضرت نیز نامیده می‌شود. تا زمان ناصرالدین شاه قاجار کتیبه‌ای بر ورودی این بنا قرار داشت که بیانگر بانی و سال ساخت آن بود که البته امروزه از بین رفته است. این حمام از موقوفات

مسجد جامع کنار آن است. حمام پهنه در زمان مظفرالدین شاه قاجار مرمت و بازسازی شد و دو ورودی مردانه و زنانه دارد (مرکز دائرهالمعارف بزرگ، ج ۴: ۵۵۸۷؛ حقیقت، ۱۳۴۱: ۹۹). حمام پهنه از حمام‌های بسیار مشهور قرن نهم در ایران است.

امیر علیشیر نوایی سیاستمدار و دانشمند برجسته دوره سلطان حسین بایقرا، از واقفان بزرگ اواخر دوره تیموری بود. از امیر علیشیر وقف‌نامه‌ای برجای مانده است. از جمله موقوفات و عمارت‌های عام‌المنفعه امیر علیشیر نوایی حمامی بر کناره جوی انجیل در هرات بود (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۵۰۵). در رساله طریق قسمت آب قلب و مردجوی و اراضی بلوکات ولایات تألیف قاسم بن یوسف ابونصری هروی که درباره تقسیم و نظام آبرسانی در هرات است از آبرسانی به حمام امیرعلیشیر در بلوک انجیل نام برده شده است (ابونصری هروی، ۱۳۴۷: ۲۴-۲۵).

همچنین خواجه افضل‌الدین محمد کرمانی از وزیران و صاحب‌منصبان دولت سلطان حسین بایقرا، حمام و مسجدی در بیرون درب عراق در هرات بنا کرد (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۷۶).

۳-۴. نقش مقامات، بزرگان، عرفا و سایر افراد خیر

سید رکن‌الدین حسینی یزدی و پسرش سید شمس‌الدین از واقفان بزرگ نیمه اول قرن هشتم هجری بودند. سید رکن‌الدین، قاضی و مسئول اوقاف یزد و پسرش سید شمس‌الدین نایب وزارت و قاضی‌القضات قلمرو حکومت ایلیخانان بود (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۰۷). این دو نفر ابنیه متعدد در شهر یزد و برخی از نقاط دیگر ایران احداث و موقوفات بسیاری بر آن‌ها تعیین کردند. کتاب جامع‌الخیرات دربردارنده اسامی و شرح موقوفات سید رکن‌الدین و سید شمس‌الدین و شیوه بهره‌برداری از آن‌ها است.

یکی از اقدامات مهم سید رکن‌الدین، ایجاد مدرسه رکنیه بود. این مدرسه موقوفات بسیاری داشت که از جمله آن بر طبق وقف‌نامه، حمام مشهور به حمام قاضی واقع در کنار آن و حمامی در دروازه اتابک بود (حسینی یزدی، ۱۳۴۱: ۱۵). بر طبق وقف‌نامه سید رکن‌الدین دو حمام دیگر، یکی برای مردان و دیگری برای زنان بنا و بر خانقاهی که در نزدیکی سرریگ دروازه مهریچرد ساخت، وقف نمود (همان: ۳۴). به احداث این حمام‌ها در کتاب تاریخ یزد تألیف جعفری اشاره شده است (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۰۹). به علاوه سید رکن‌الدین در کنار خانقاهی که در محله کوشک نو یزد ساخت، حمامی بنا و آن را بر خانقاه مذکور وقف نمود (حسینی یزدی، ۱۳۴۱: ۳۵). همچنین از جمله موقوفات مدرسه

احداثی سید رکن‌الدین در محله بازار اصفهان، حمامی در آن نزدیکی بود (همان: ۳۹-۴۰). سید شمس‌الدین حمامی را بر خانقاه پدرش در کاشان و حمامی را بر مدرسه شمسیه وقف کرد (همان: ۷۸-۱۰۳). او حمامی در قریه عقدا یزد احداث کرده بود که هزینه نگهداریش از موقوفات خانقاه عقدا تأمین می‌شد (همان: ۱۳۵-۱۳۷). سید شمس‌الدین همچنین حمامی را ساخت و بر اولادش وقف کرد (همان: ۱۹۵). همچنین او در مسیر رفتن از یزد به تبریز در نه گنبد، حمام و بناهای دیگر احداث کرد (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۰۶-۱۰۷).

کمال‌الدین ابوالمعالی از مقامات و بزرگان یزد که پدرش وزیر سلطان مبارزالدین محمد مظفری بود، در سال ۷۲۰ ق در یزد مدرسه‌ای مجهز ساخت که شامل ابنیه متعدد چون حمام و داروخانه بود. با توجه به این‌که بناهای خواجه کمال‌الدین موقوفات بسیاری داشت (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۳-۱۲۴)، احتمالاً حمام این مدرسه وقف بوده است.

خواجه غیاث‌الدین شیخ محمد کُججی از عرفا و شعرا آذربایجان و شیخ‌الاسلام تبریز در دوره حکومت جلایریان بود (سلیمانی، رازنهان و محمدی، ۱۴۰۰: ۴۴). از او وقف‌نامه‌ای به سال ۷۸۲ ق برجای‌مانده که بر طبق آن املاک متعدد از جمله چندین حمام را برای امور خیریه در تبریز وقف نموده است. بر طبق وقف‌نامه دو حمام از حمام‌های موقوفه توسط خود خواجه شیخ محمد کُججی بنا گردیده است (افشار، ۱۳۵۴: ۱۶۹-۲۰۸). حافظ ابرو در کتاب زبده‌التواریخ به رفتن امیر تیمور گورکانی به حمام «خواجه شیخ کججی» در زمان لشکرکشی به تبریز اشاره می‌کند (حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج ۲: ۶۵۴) که نشان‌دهنده شهرت و عظمت این حمام است.

مولانا مجدالدین حسن از علما و قاضیان شهر یزد در زمان سلطان محمد مظفر، در نزدیکی مدرسه ضیائیه یزد حمام بنا کرد. این مدرسه موقوفاتی داشت که بر آن ثبت شده بود. امیر قطب‌الدین خضرشاه از بزرگان و متمولین یزد در نعیم‌آباد آن شهر حمامی باشکوه، زیبا و بسیار مجهز برای مردان و زنان بنا کرد و از اموالش اجرت و خرج حمامی مقرر نمود. در آن هنگام در آن محل حمام نبود و مردم در زحمت بودند (جعفری، ۱۳۸۴: ۸۷، ۱۱۶-۱۱۷؛ کاتب، ۱۳۸۶: ۱۲۳) و احداث این حمام و تأمین هزینه‌هایش گامی بزرگ در جهت آسایش عموم مردم بود.

سید امیر جلال‌الدین خضرشاه بن غیاث‌الدین علی یزدی از عارفان سلسله مرشدیه و از دولتمردان یزد، در سال ۸۴۹ ق مسجد و خانقاه (ابواسحاقیه) را در محله چهار منار یزد بنا و اراضی و املاکی را بر آن‌ها وقف نمود. از جمله موقوفات امیر جلال‌الدین خضرشاه نیمی

از دو حمام مردانه و زنانه در محله شهرستان یزد بود. تولیت موقوفات با واقف و بعد از آن متعلق به فرزندانش بود (افخمی، مسرت، ۱۳۹۳: ۱۴۵-۱۶۸).

تاج‌الدین حسن حسینی معروف به سید واقف، از واقفان و خیرین مشهور دوره تیموری است. او در روستای افوشته واقع در نطنز اصفهان ابنیه‌ای چون خانقاه، گنبد سبز (مقبره و محل دفن خود و اولادش) و حمام احداث و املاک و دارایی‌هایی چون مزارع، آب‌ها، آسیاب‌ها و باغ‌ها بر آن‌ها وقف نمود. وقف‌نامه سید واقف در ذی‌الحجه سال ۸۵۷ ق نگاشته شده است. بر طبق وقف‌نامه نیمی از اموال بر بناهای احداثی و نیمی دیگر بر فرزندان واقف، وقف گردیده است. حمام سید واقف متصل به خانقاه بود و در وقف‌نامه تأکید شده این مکان با تمام اشیا و مضافات متعلق به آن خاصه «از اتون^۱ و انبار و منجلاب^۲ و مطرح رماد^۳ با دو فاتیج^۴ رویین یکی به وزن هفتاد من و یکی شصت من» وقف گردیده است (اسناد معماری ایران، ۱۳۸۸: ۳۹-۴۶).

امیر عمادالدین محمود ابن معین‌الدین شروانی، میدانی را در کاشان احداث نمود. او سپس در این میدان مدرسه، مسجد (میرعماد)، دارالشفاء، حمام و کاروانسرا ساخت (محمد حسینی، ۱۳۶۲: ۷۷۲). بر طبق وقف‌نامه‌ای که در سال ۸۷۷ ق نگاشته شده، عمادالدین شروانی حمام مشهور به نام خودش یعنی «امیر عمادالدین محمود» واقع در میدان جدید «خارج درب سوق من دروب مدینه کاشان» را به همراه دکان‌های متعدد و سهامی از قنات اسفیداب قریه فین کاشان بر مدرسه و دارالشفایش وقف نموده تا عواید آن برای مصارف تعیین شده در وقف‌نامه صرف گردد. تولیت موقوفات عمادالدین شروانی تا زمان حیات بر عهده خودش و پس از آن نسل در نسل بر عهده اولادش بوده است. عواید موقوفات می‌بایست در ابتدا صرف عمارت خودشان می‌شد. همچنین بر طبق وقف‌نامه، حمام عمادالدین شروانی دارای باغچه‌ای بوده است (شهبهانی، ۱۳۳۶: ۲۳-۳۳).

گویا امیر غیاث‌الدین حسنی در اواخر قرن نهم حمایمی واقع در محله شهرستان قزوین را بر آستانه امامزاده شاهزاده حسین در این شهر وقف نموده‌است (مدرسی طباطبائی، ۱۳۶۱: ۲۰، ۷۸). در قرن‌های هشتم و نهم هجری حمام‌هایی بر بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی وقف بود (صریح‌الملک، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۱۷۲۲۸).

۱. گلخن گرمابه

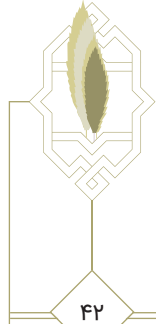
۲. گودال و جویی در پشت حمام که آب‌های کثیف و مستعمل خارج می‌شد.

۳. محل خاکستر

۴. پاتیل

امیر علیکه کولتاش از امرای شاهرخ تیموری، حمامی در بیرون درب عراق در هرات بنا و آن را بر مدرسه‌ای وقف نمود. امیر جلال‌الدین فیروزشاه از دیگر صاحب‌منصبان دولت شاهرخ تیموری، حمامی را بنا و بر مدرسه و خانقاهی احداثی‌اش در هرات وقف کرد (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۶۸). امیر نظام‌الدین درویش علی، برادر امیر علیشیر نوایی در فیض‌آباد بلخ، رباط و حمام زیبا ساخت. حمامات بی بی محب از دیگر ابنیه خیر هرات در دوره تیموری بود (همان: ۱۷۷-۱۷۸). مولانا شهاب‌الدین عبدالرحمن (متوفی ۸۵۸ ق) از ملازمان و مقامات حکومت شاهرخ تیموری، حمامی در بازار ملک هرات ساخت. خواجه عصام‌الدین از بزرگان و علماء زمان الغبیک در سمرقند حمام ساخت (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳۵/۴، ۱۶). همچنین در دوره تیموریان سید غیاث‌الدین محمد غانان در بیرون درب خوش هرات و امیرمحمد فرزند امیر مبارزالدین ولی بیک در مشهد حمام ساختند (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۷۶-۱۷۷). خواندمیر مورخ معروف دوره تیموری در کتاب مکارم‌الاخلاق از نه حمام نام می‌برد که افراد نیکوکار در هرات ساخته بودند. حمام محاذی شفاءیه، حمام زیارتگاه، حمام دره زنگی، حمام تووجی، حمام چهل دختران، حمام ترناب، حمام پنج‌ده، حمام فیض‌آباد و حمام سعدآباد اسامی این حمام‌ها است که خواندمیر بر می‌شمرد (خواندمیر، ۱۳۷۸: ۹۴). در طول قرن‌های هفتم و هشتم هجری بزرگان، صاحب‌منصبان و متمولان در شهر یزد حمام‌های متعدد برای استفاده عموم بنا نهادند. چنانکه اصیل‌الدین محمد بن مظفر عقیل در سال ۷۳۷ ق، امیر غیاث‌الدین علی عقیلی در سرریگ در ۷۶۷ ق، خواجه حاجی ابوالمعالی در سال ۷۸۷ ق، حاجی عمادالدین و امیر معین‌الدین اشرف حمام بنا نمودند. در دوره تیموری امیر غیاث‌الدین علی بن سید لطف‌الله، خواجه ضیاء‌الدین محمد در موضع سرشهرستان، خواجه علاء‌الدین قنادی در محله ابرو مبارکه و خواجه شهاب‌الدین قاسم در سال ۸۱۳ ق در محله نرسوآباد یزد حمام بنا کردند. خواجه صدرالدین احمد اییوردی نیز دو حمام مردانه و زنانه در کوچه باغ صوفیان یزد احداث نمود. همچنین امیر سلطان عبدال در مقابل بازار در سر پلک، حمام منسوب به خواجه جمال‌الدین خواری را که مدت زیادی خراب بود، مرمت کرد. سیدی احمد میرک از مقامات و درویشان دوره تیموری در کنار مزار مامانوک در یزد حمام ساخت. خواجه معین‌الدین علی در دوره قراقویونلوها در هنگام تجدید بنای «قریه بفرویه» یزد و همچنین در فیروزآباد حمید حمام بنا نمود (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۲۲-۱۲۹؛ کاتب، ۱۳۸۶: ۹۴-۱۷۶).

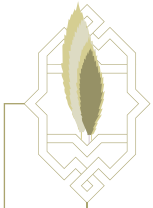
همچنین در قرن‌های هشتم و نهم خانقاه‌های بسیاری وجود داشتند که معمولاً یکی

از فضاهای آن حمام بود. بنا بر نوشته ابن بطوطه جهانگرد مراکشی نیمه نخست قرن هشتم، در خانقاه منسوب به شیخ علی بن سهل در شهر اصفهان، برای مسافرین غذا داده می‌شود. به علاوه این خانقاه گرمابه‌ای عالی مفروش به سنگ مرمر داشت که دیوارهایش از کاشی بود. ابن بطوطه بیان می‌کند حمام وقف است و از مراجعه‌کنندگان پولی دریافت نمی‌گردید (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، ج: ۱، ۲۴۷). سید نعمت‌الله عارف معروف دوره تیموری در خانقاهی که در تفت بنا کرده بود، حمام ساخت و آن را وقف نمود (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۹۱-۱۹۲). همچنین خانقاه ابومسعود در اصفهان حمام داشت (شیخ‌الحکمایی، نژاد ابراهیمی، ۱۴۰۰: ۹۹-۱۱۷).

نتیجه‌گیری

در قرن‌های هشتم و نهم هجری، حمام‌های عام‌المنفعه و موقوفه متعدد در ایران وجود داشتند. بررسی ابنیه عام‌المنفعه و موقوفات در قرن‌های هشتم و نهم هجری نشان داد، در این مدت اقشار و گروه‌های مختلف جامعه مثل سلاطین و خاندان سلطنتی، حکام محلی، وزرا و أمرا، عرفا، بزرگان، سادات، صاحب‌منصبان و سایر افراد خیر و متمول به احداث حمام همت گماشته‌اند. حمام‌های عام‌المنفعه توسط سلاطین، بزرگان و متولین احداث می‌گردید و به سبب تأمین هزینه‌های نگهداری از مراجعین اجرت دریافت می‌شد. حمام‌های وقفی نیز دو دسته بودند، گاه خود حمام وقف بود که هزینه‌های آن از عواید تعیین شده واقف پرداخت می‌شد. مراجعین برای استفاده از این حمام‌ها هزینه‌ای پرداخت نمی‌کردند. گونه دیگر حمام‌ها، وقف بر اماکن و بقاع دیگر مثل مساجد بودند و مراجعین هزینه می‌پرداختند. با این وجود به سبب این‌که عواید این حمام‌ها، ابتدا می‌بایست صرف عمارت و مرمت خودشان می‌شد، این حمام‌ها پایدار بودند و نقش تعیین‌کننده‌ای در تأمین نیازهای بهداشتی عموم مردم داشتند.

کتابنامه

- آیتی، عبدالمحمد (۱۳۸۳). *تحریر تاریخ و صاف*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ابن‌اخوه، محمد احمد قرشی (۱۳۶۰). *آیین شهرداری*، ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن‌بطوطه (۱۳۷۶). *سفرنامه ابن‌بطوطه*، ترجمه محمد علی موحد، ج ۱، چاپ ششم، تهران: آگه.
- *اسناد معماری ایران* (۱۳۸۸). تصحیح عمادالدین شیخ‌الحکامی، دفتر اول، تهران: موسسه ترجمه و نشر آثار هنری.
- افخمی، رضا و حسین مسرت (۱۳۹۳). «وقفنامه مسجد چهار منار یزد (مسجد خضرشاه)»، *وقف میراث جاویدان*، ش ۸۵، ص ۱۴۵-۱۷۶.
- افشار، ایرج (۱۳۵۴). «وقفیه کجی ابوالبر شیخ غیاث‌الدین محمد کجی به سال ۷۸۲ هجری»، *فرهنگ ایران زمین*، ش ۲۱، ص ۱۶۹-۲۰۸.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۸۸). *تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری*، تهران: امیرکبیر.
- المازندرانی، عبدالله بن محمد بن کیا (۱۳۳۱). *رساله فلکیه در علم سیاحت*، تصحیح والتر هینس، ویس بادن: هیئت مستشرقین در فرهنگستان ماینس.
- ابونصری هروی، قاسم بن یوسف (۱۳۴۷). *رساله طریق قسمت آب قلب و مردجوی و اراضی بلوکات و لایات*، تصحیح مایل هروی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بابرشاه، ظهیرالدین محمد (۱۴۲۲ ق). *بابرنامه*، ترجمه ماجده مخلوف، دمشق: دارالآفاق العربیه.
- باربارو، جوزوفا و دیگران (۱۳۸۱). *سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*، ترجمه منوچهرامیری، تهران: خوارزمی.
- باصولی، مهدی (۱۳۹۷). «نگاه منظرین به حمام عمومی، عناصر و کارکردهای آن»، *مجله منظر*، ش ۴۵، ص ۳۴-۴۳.
- بیهقی، علی بن زید (۱۳۶۱). *تاریخ بیهق*، تصحیح احمد بهمنیار، تهران: فروغی.
- جعفری، جعفر بن محمد (۱۳۸۴). *تاریخ یزد*، به کوشش ایرج افشار، ج ۳، تهران: علمی و فرهنگی.
- جوینی، عطاملک بن محمد (۱۳۸۵). *تاریخ جهانگشای*، تصحیح محمد قزوینی، ج ۱. تهران: دنیای کتاب.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۸۰). *زبده‌التواریخ*، تصحیح سید کمال حاج سید جوادی، ج ۱-۳، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حسین هاشمی، زهرا و مسعود کثیری، اصغر منتظرالقائم و آرمان زرگران (۱۳۹۸). «رویکرد پیشگیرانه و درمانی حمام در طب ایرانی»، *تاریخ علم*، دوره ۱۷، ش ۱، ص ۱۳۵-۱۵۵.
- حسینی یزدی، سید رکن‌الدین (۱۳۴۱). *جامع‌الخیرات (وقفنامه سید رکن‌الدین حسینی یزدی)*، به کوشش محمد تقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، تهران: فرهنگ ایران زمین.

- حقیقت، عبدالرفیع (۱۳۴۱). *تاریخ سمنان*. تهران: بسمایه مؤلف و محمود کشاور.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۷۲). *مآثرالملوک*، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: رسا.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۷۸). *مکارم‌الاخلاق*، تصحیح محمد اکبر عشیق، تهران: میراث مکتوب.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر*، ج ۴، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام.
- درستی کارزونی، شمس‌الدین. *شروط فارسی*، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۷۶۱۲.
- دستپاک، فاطمه (۱۳۷۵). *خراسان در عهد شاهرخ تیموری*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد.
- دولت‌شاه سمرقندی، امیر علاء‌الدوله (۱۳۸۲). *تذکره الشعراء*، تصحیح ادوارد براون، تهران: اساطیر.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۵۸). *سوانح‌الافکار رشیدی*، به کوشش محمد تقی دانش‌پژوه، تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۵۶). *وقفنامه ربع‌رشیدی*، به کوشش مجتبی مینوی و ایرج افشار، تهران: انجمن آثار ملی.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۶۲). *جامع‌التواریخ*، تصحیح بهمن کریمی، تهران: اقبال.
- شجاع (۱۳۳۵). *انیس‌الناس*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- شعبانی، امامعلی و سعیده جبار (۱۳۹۳). «حمام و کارکردهای اجتماعی آن در سده‌های میانه تاریخ ایران»، *پژوهش‌نامه تاریخی اجتماعی و اقتصادی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، سال سوم، ش ۱، ص ۸۹-۱۰۹.
- شهشهبانی، حسین (۱۳۳۶). «خلاصه‌ای از وقفنامه مسجد میرعماد و فرمانهای سلاطین که در آن باقی است»، *فرهنگ ایران زمین*، ش ۵، ص ۲۳-۵۰.
- شیخ‌الحکمایی، محمد و احد نژاد ابراهیمی (۱۴۰۰). «بازشناسی الگوی معماری خانقاه‌های دوره تیموری با نگاهی بر اسناد و متون»، *معماری اقلیم گرم و خشک*، سال نهم، ش ۱۴، ص ۹۹-۱۱۷.
- صریح‌الملک، نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۷۲۲۸.
- علیزاده، زهره و هادی شریفان (۱۳۹۷). «بررسی کارکرد حمام‌های وقفی در ایران»، *وقف میراث جاویدان*، ش ۹۴، ص ۷۵-۹۰.
- عنصرالمعالی، کیکاووس بن اسکندر (۱۳۸۳). *قابوس‌نامه*، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: علمی و فرهنگی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۶۶). *شاهنامه*، دفتر یکم، به کوشش جلال خالقی مطلق، نیویورک: کتب پارسی.
- فیروزی، سورنا، سید رسول موسوی حاجی و محمد امین سعادت مهر (۱۴۰۰). «حمام‌خانه و گرمابه در جهان ایرانی: از آغاز تا پایان کار ساسانیان»، *تحقیقات تاریخی اجتماعی*، سال ۱۱، ش ۲، ص ۱۹۷-۲۳۶.

- قمی، حسن بن محمد (۱۳۸۵). *تاریخ قم*، ترجمه تاج‌الدین حسن عبدالملک قمی، تحقیق محمدرضا انصاری قمی، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، گنجینه مخطوطات اسلامی.
- کاتب، احمد بن حسین (۱۳۸۶). *تاریخ جدید یزد*، به کوشش ایرج افشار، ج ۳، تهران: امیرکبیر.
- کلاویخو، روی گونزالس (۱۳۸۴). *سفرنامه کلاویخو*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- محمد الحسینی، مجدالدین (۱۳۶۲). *زینت‌المجالس*، تهران: کتابخانه سنایی.
- مدرس‌ی طباطبائی، حسین (۱۳۶۱). *برگی از تاریخ قزوین*، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- مرعشی، ظهیرالدین بن نصیرالدین (۱۳۶۱). *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران*، به کوشش محمد حسین تسبیهی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی شرق.
- مرعشی، ظهیرالدین بن نصیرالدین (۱۳۶۴). *تاریخ گیلان و دیلمستان*، تصحیح منوچهر ستوده، تهران: اطلاعات.
- مرکز دائرةالمعارف بزرگ، «پهنه»، *دانشنامه بزرگ اسلامی*، ج ۱۴، ص ۵۵۸۷.
- مروارید، شهاب‌الدین عبدالله (۱۳۹۲). *مقدمه، تصحیح و تحشیة «منشآت» شهاب‌الدین عبدالله مروارید*، به کوشش اسراء‌السادات احمدی، پایان‌نامه دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، اصفهان: گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- مشکور، محمد جواد (۱۳۵۲). *تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری*، بی‌جا: انجمن آثار ملی.
- مهجور، فیروز (۱۳۸۲). «حمام در شهرهای ایرانی- اسلامی»، *کتاب ماه هنر*، ص ۶۰-۶۶.
- واصفی، محمود بن عبدالجلیل (۱۳۴۹). *بدایع‌الوقایع*، تصحیح الکساندر بلدروف، ج ۲، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- وصاف شیرازی، فضل‌الله بن عبدالله (۱۲۶۹ ق). *تاریخ وصاف‌الحضرة*، بمبئی: بی‌نا.
- وفائی، زهره (۱۳۹۰). *حمام و نقش آن در فرهنگ عامه آذربایجان*، تبریز: انتشارات زینب.